

Volõõnia sakslaste poliitiline integratsioon sõdadevahelises Eestis kodakondsuse taotlemise näitel

Olev Liivik

Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, ajaloo ja arheoloogia instituut, Ülikooli 18, 50090 Tartu; olev.liivik@ut.ee

Kokkuvõte. Volõõnia sakslased olid enne I maailmasõda agraarse sisserände tulemusel Eestisse saabunud lihtrahvas, keda kahe maailmasõja vahel oli Eestis alla tuhande. Artiklis käsitletakse selle rahvusrühma poliitilist integratsiooni Eesti Vabariigis, tuginedes Rahvusarhiivis säilitatavatele seni vähe kasutatud kodakondsustoimikutele. Volõõnia sakslaste naturalisatsiooni-protsess kestis kogu sõdadevahelise perioodi ja hõlmas suuremat osa rühmast. Sageli venis menetlus nõutavate dokumentide puudumise ja taotlejate vähese asjaajamiskogemuse tõttu aastatepikkuseks. Kodakondsuse taotlejad esitlesid end riigile lojaalsete ja usaldusväärsete kodanikena, rõhutades oma kohanemist Eesti ühiskonnaga. Analüüs näitab, et osa taotlejaid oli assimileerumas ning see protsess algas enne kodakondsuse taotlemist ega sõltunud poliitilise integratsiooni kulgemisest.

Märksõnad: baltisakslased, ränne, kodakondsus, integratsioon, assimilatsioon

Sõdadevahelises Eestis elas umbes miljon inimest, kellest alla 20 000 olid sakslased, keda tavaliselt tähistatakse ühisnimetusega „baltisakslased“. Üsna sageli on baltisakslasi samastatud ülemkihiga, mis on väär, sest Baltikumi saksakeelne elanikkond ei olnud kunagi homogeenne, vaid

koosnes erinevatest ühiskonnakihtidest.¹ Juba rohkem kui kümme aastat tagasi kritiseeris Norbert Angermann levinud arusaama baltisakslastest kui „ülemkihist“, leides, et selle eksiarmuse põhjuseks on asjaolu, et Balti kultuurimälus ei ole pööranud tähelepanu alamkihtide baltisaksa identiteedile, ja kutsus üles „parunite“ kõrval uurima ka Baltikumi saksa lihtrahvast.²

Käeolev artikkel ongi tõukunud Angermanni üleskutsest, pidades ühtlasi silmas asjaolu, et vahepeal ei ole olemasolevale napile baltisaksa alamkihtide uurimistööle lisa tulnud. Minu uurimisobjektiks on enne I maailmasõda Venemaa lõunapiirkondadest Eestisse asustatud saksa talupojad, täpsemalt Ukraina aladelt pärit asunikud, keda tuntakse Volõõnia sakslastena. Lihtrahva uurimist võib pärssida allikate puudus, paremal juhul nende nappus või piiratus; sama kehtib täiel määral ka Volõõnia sakslaste kohta. Arhiividesse on ladestunud mõningal määral ametiasutuste dokumentatsiooni ning leidub asjakohast ajakirjandust, kuid peaaegu üldse ei ole biograafilisi ega autobiograafilisi allikaid. Arusaadavalt on ka senine uurimistöö olnud tagasihoidlik, kuid mõningaid töid, kus Volõõnia sakslasi puudutatakse, on siiski põhjust välja tuua. Nende hulgas torkavad silma agraar-, asustus- ja rahvastikuajaloo käsitlused, kuid uurimused Volõõnia saksa talupoegade vahekorra riigivõimuga puuduvad.

Esiteks tuleb nimetada juba 1930. aastate lõpus ilmunud Rudolf Schulzi ja majandusajaloolase Hans-Jürgen Seraphimi käsitlusi, mille valmimist mõjutas kindlasti Natsi-Saksamaa huvi välissaksluse (*Auslandsdeutschtum*) ja Ida-Euroopa saksa asustuspiiride vastu, millele lisandus natsionaalsotsialistlik talupojaideaal, mis nägi talupojas saksa rahva elujõudu.³ Ideoloogilisest laetusest hoolimata aitavad tollased kirjatööd mõista, kuidas saksa talupoegade olukorda Baltikumis nähti. Ühtlasi on need käsitlused seniajani asendamatud Eesti ja Läti Volõõnia saksa

1 O. Liivik. Zwangsmigrationen der Deutschen aus Estland während des Zweiten Weltkrieges und danach. – Vertreibung und Erinnerung: Forschungsstand und Geschichtspolitik im östlichen Europa. Hrsg. von K. Boeckh, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2026, 207–227, siin 208.

2 N. Angermann. Die Deutschbalten – eine Oberschicht? – Mythen der Vergangenheit: Realität und Fiktion in der Geschichte. Hrsg. von O. Pelc. V&R Unipress, Göttingen, 2012, 247–266.

3 R. Schulz. Der deutsche Bauer im Baltikum: Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte eines deutschen Bauernstandes im Baltikum. (Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Ostens, 16.) Volk und Reich, Berlin, 1938; H.-J. Seraphim. Die Wandlung der Agrarverfassung der deutschen Volksgruppe in den baltischen Staaten. – Agrarverfassung der deutschen Auslandssiedlungen in Osteuropa, Bd. 1. Hrsg. von M. Sering, C. von Dietz, F. Vahlen, Berlin, 1939, 87–127. Hans-Jürgen Seraphimi uurimuse Volõõnia sakslasi käsitlev ümbertöötatud osa avaldati postuumselt, vt: H.-J. Seraphim. Die deutschen Kolonisten aus Wolhynien. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Hrsg. von W. Schlau. Wissenschaft und Politik, Köln, 2000, 259–270. Edaspidi viidatakse autori ümbertöötatud ja lühendatud käsitlusele.

kolonistide – nagu neid nimetasid nii kaasaegsed kui ka enamik hilisemaid autoreid – agraar- ja sotsiaalmajanduslike tingimuste võrdlemisel. Seejuures väärrib märkimist, et uuritava rühma olukorda Lätis on kirjeldatud märksa süngemates toonides kui Eestis. Hilisemast perioodist on agraarajaloolisest perspektiivist Volõõnia saksa talupoegi puudutanud oma uurimistöös Tiit Rosenberg.⁴ Värskemates töödes on aga keskendunud nende asustus- ja rändeloole laiemas ajalises ja ruumilises perspektiivis.⁵ Lisaks on ilmunud folklorist Kaisa Langeri uurimus Volõõnia sakslaste kujutamisest Eesti sõdadevahelises ajakirjanduses, kuid selle töö allikabaas on napp ja käsitlus pinnapealne.⁶ Viimasena võib nimetada kahte uurimust sakslaste 1945. aasta küüditamise kohta, milles käsitletakse mitut Volõõnia sakslaste perekonda.⁷

Käesolevas artiklis vaatlen Volõõnia sakslaste naturaliseerumist, mida mõistan poliitilise integratsioonina, ja püüan kindlaks teha selle mustreid sõdadevahelises Eestis. Marco Martiniello määratluse järgi hõlmab poliitiline integratsioon immigrantidele antud poliitilisi õigusi, samastumist vastuvõtva ühiskonnaga, demokraatlike normide omaksvõttu ning poliitilist osalust, mobilisatsiooni ja esindatust.⁸ Sellest vaatenurgast on kodakondsus poliitilise integratsiooni keskne ja vältimatu samm, mis loob eeldused ligipääsuks täielikele poliitilistele õigustele ja poliitilise kogukonna liikmelisusele.

Täpsemalt otsin vastuseid järgmistele küsimustele: kuidas Volõõnia sakslased ennast kodakondsuse taotlemise protsessis ametiasutustele esitlesid; kuidas mõtestati oma varasemat riiklikku kuuluvust ja määratleti end rahvuslikult; kuidas suheldi kodakondsusmenetluses riigi ja kohalike omavalitsustega; miks taotles osa Volõõnia sakslasi Eesti kodakondsust

- 4 T. Rosenberg. Saksa kolonistid Baltikumis 18.–20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 2008, 247–251; T. Rosenberg. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919–1939. – Läänemaa Muuseumi toimetised. Toim. Ü. Paras. Läänemaa Muuseum, Haapsalu, 2003, 25–55. Edaspidi viidatakse autori artiklikogumikule, kus mõlemad mainitud artiklid on taasavaldatud, vt: T. Rosenberg. Künnivaod: Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloo kohta. (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, IX). Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2013.
- 5 T. Buchen. The Portrayal of the (Russian) German Colonists as Settlement Pioneers 1880–1945 – Copernico: History and Cultural Heritage in Eastern Europe, 18.09.2024. <https://doi.org/10.25355/tqrp-8102>; J. Musekamp. The History of the German-speaking Volhynians as Part of a Global Migration History – Copernico: History and Cultural Heritage in Eastern Europe, 10.05.2022. <https://doi.org/10.25355/300>.
- 6 K. Langer. New Farmers for Germany's Oldest Colony. – Copernico: History and Cultural Heritage in Eastern Europe, 18.09.2024. <https://doi.org/10.25355/dy9a-8644>.
- 7 O. Liivik, A. Leht, A. Rahi-Tamm, H. Tammela. Nationalitäts- und Identitätsfragen am Beispiel der 1945 aus der Estnischen SSR deportierten Deutschen. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 2022, 17, 93–124; O. Liivik. Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal: keda, kust ja mis alusel välja saadeti. – Tuna, 2024, 3, 71–91.
- 8 M. Martiniello. Political Participation, Mobilisation and Representation of Immigrants and Their Offspring in Europe. – Migration and Citizenship Legal Status, Rights and Political Participation. Ed. by R. Bauböck. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 83–105, siin 84.

vahetult pärast Eesti Vabariigi loomist, samal ajal kui teised sellega viitavad; kas Volõõnia sakslaste saksa päritolu võis mõjutada nende kodakondsuse taotlemise menetlust; mida näitavad kodakondsusmaterjalid taotlejate sotsiaalse, haridusliku ja perekondliku tausta kohta; ning kas kodakondsusmaterjalide või muude allikate põhjal on võimalik tuvastada Volõõnia sakslaste kultuurilise ja sotsiaalse kohandumise ning eestlaste hulka assimileerumise märke.

Minu uurimistöö tugineb Eesti Vabariigi kodakondsuse taotlemise juhtumitel. Rahvusarhiivis on sõdadevahelisest perioodist üle 20 000 kodakondsustoimiku, kuid sellest rikkalikust kollektsioonist ei eristu Volõõnia sakslaste toimikud.⁹ Nende tuvastamiseks olen kasutanud 1939.–1940. aasta ümberasumise korras Saksamaale lahkunute nimekirju¹⁰ ning sakslaste rahvuskatastrit,¹¹ milles leiduvad elukohaandmed võimaldavad kindlaks teha Volõõnia sakslaste asundustes elanud talupoegi ning kontrollida, kas nende kohta on säilinud kodakondsustoimik. Mujal elanud Volõõnia sakslased on välja selgitatud peamiselt varasema, sakslaste küüditamist käsitletud uurimistöö kaudu. Uurimistööd koostades vaatasin läbi rohkem kui 40 toimikut, mis moodustab umbes poole teadaolevatest Volõõnia sakslaste kodakondsustoimikutest. Artiklis käsitlen neist kümme juhtumit, mis on valitud eesmärgiga näidata Volõõnia sakslaste poliitilise integratsiooni eri mustreid. Nende hulgas on varaseid ehk 1920. aastate alguse ja hilisemaid kodakondsuse taotlejad, saksa asundustes ja väljaspool neid elanud sakslasi, talupidajaid ja endisi mõisatöölisi.

Vähemal määral olen kasutanud saksa rahvusnimekirja, mida peeti seoses Saksa Kultuuroomavalitsusega, baltisakslaste ümberasumist puudutavaid dokumente, kaasaegset ajakirjandust ning 1945. aastal küüditatud sakslaste isikutoimikuid¹² ja pärast sõda NSV Liitu repatrieerunute elamislubade ja kodakondsuse taotlemise materjale.¹³

9 Kodakondsustoimikud asuvad Rahvusarhiivi Siseministeeriumi fondis ERA.14, nimistud 12–16.

10 O. Angelus. Eestist Saksamaale ümberasunute nimestik = Verzeichnis der aus Estland nach Deutschland Umgesiedelten. Tallinn, 1939; Eestist Saksamaale ümberasunute täiendav nimestik [pärast 1. detsembrist 1939 ümberasunud] = Ergänzendes Verzeichnis der aus Estland nach Deutschland Umgesiedelten. Tallinn, 1940.

11 Vt Nationalkartei [Saksa Kultuuroomavalitsuse Eesti Vabariigis liikmete kartoteek], RA, ERA.85.1.542.

12 Eestist küüditatud sakslaste toimikud asuvad Rahvusarhiivi fondis ERAF.2-MO ning asumiselt põgenenud sakslaste toimikud Eesti NSV Siseministeeriumi 1. eriosakonna uurimistoimikute kollektsiooni fondis ERAF.16SM.

13 Toimikud asuvad ENSV Siseministeeriumi viisade ja välismaalaste registreerimise osakonna toimikute kollektsioonis Rahvusarhiivi fondis ERAF.7SM.

VOLÕÕNIA SAKSLASTE RÄNDEST JA ASUSTUSEST EESTIS

Piirkonnaga, mille kaudu neid identifitseeritakse, olid Volõõnia sakslased õigupoolest seotud suhteliselt lühikest aega. Valdav osa sakslasi jõudis Venemaa koosseisu kuulunud Volõõnia kubermangu alles pärast Poola ülestõusu 1860.–1880. aastatel peamiselt Varssavi ja Łódži ümbrusest, mida tunni tollal Kongressi-Poolana. Sinna oldi omakorda tulnud pärast Poola jagamisi Saksa aladelt. Pärast massilise sisserände lõppu elas 1889. aastal veidi alla kolme miljoni elanikuga Volõõnias, mis hõlmas tänapäeva Ukraina kolme oblastit, ligikaudu 150 000 sakslast. Paarkümmend aastat hiljem oli sakslaste arv hoolimata märkimisväärsest väljarändest (peamiselt Kanadasse ja Ameerika Ühendriikidesse) tänu kõrgele loomulikule iibele juba ligikaudu 210 000. Sakslaste, aga ka teiste vähemuste (nagu juudid) väljarände põhjuseks oli Vene võimude diskrimineeriv poliitika. Sakslaste puhul avaldus see Vene valitsuse püüdluses vähendada nende maaomandit (nt talude laenulepingute lõpetamine), mida põhjendati julgeolekupoliitiliste kaalutlustega, sest sakslasi vaadeldi kui võõrast rahvusest sisserändajaid. Peale selle tuli sakslastel nagu muudelgi vähemustel taluda keelelist ja religioosset tagakiusamist.¹⁴

Nõnda pole ilmselt liialdus väita, et väljarändamisel Baltikumi kohtusid Volõõnia saksa talupoegade ja Balti aadli (küll vaid selle väikese osa) huvid. Balti aadel taotles saksakeelse elanikkonna tugevdamist, et hõlbustada oma kolonisatsiooniplaanide elluviimist Baltikumis. Seejuures on saksa talupoegade sisserände puhul oluline eristada saksa koloniste, kellele mõisnikud jagasid maid, ja saksa põllutöölisi, kes toodi mõisatesse palgatöölisteks.¹⁵ Viimasel ettevõtmisel olid põhiliselt majanduslikud kaalutlused, sest pärast 1905. aasta revolutsiooni oli süvenenud mõisamajanduses töökäte puudus. Tegemist oli pikaajalise nähtusega, sest probleemid olid avaldunud juba 19. sajandi teisel poolel, kuid 20. sajandi alguses tööjõukriisi süvenes.

1905. aasta revolutsioonile järgnenud aastail kuni I maailmasõja puhkemiseni saabus Baltikumi umbes paarkümmend tuhat saksa, talupoega põhiliselt, Volõõniast, aga ka Volgamaalt.¹⁶ Valdavas enamuses

14 J. Musekamp. The History of the German-speaking Volhynians, 2, 3; T. Buchen. The Portrayal of the (Russian) German Colonists, 4.

15 R. Wittram. Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. Oldenbourg, München, 1954, 235, 236.

16 Baltikumi saabunud saksa talupoegade täpne arv ei ole teada. Konservatiivsematel hinnangutel oli neid 15 000–20 000. Vrd J. von Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. (Marburger Ostforschungen, 40.) J. G. Herder Institut, Marburg, Lahn, 1984, 16.

tuldi Kuramaale, vähemal määral Liivimaale, aga paari mõisa Eestimaalgi. Volgasakslaste puhul on kirjanduses välja toodud, et nad kohanesid Baltikumi oludega halvasti ja läksid suuremalt jaolt tagasi.¹⁷

Enne I maailmasõda Eesti alale jõudnud saksa talupojad paiknesid valdavas enamuses Tartu- ja Võrumaal. Tiit Rosenbergi hinnangul toodi Eestisse ligikaudu 400 peret umbes 1000–1200 põllutöölisega.¹⁸ Enamuses elasid sakslastest põllutöölised hajutatult, ent Võrumaal Sõmerpalus rajati 1911. aastal koloonia, millele anti 1920. aastate keskel nimi Heimtal. Asunduse moodustanud Volõõnia sakslased soetasid 35 talu, milles enne I maailmasõda elas 306 sakslast. Pärast sõda müüs osa sakslasi oma talud maha ja rändas välja, mille tõttu kahanes ka asunduse elanike arv – 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli asunduses 198 elanikku, kuid neile lisandus natuke rohkem kui 100 heimtallast, kes olevat leidnud tööd lähemates linnades ja eesti taludes.¹⁹

Heimtali lähedal Võrumaal asus ka väiksem Volõõnia sakslaste asundus Viira ning Tartumaal, kus saksa põllutöölisi oli kõige arvukamalt, tekkisid maareformi käigus Kaarepere-Visusti ümbruses sakslaste talukohad, kus Eesti Vabariigi aastail olevat elanud 80–90 saksa asunikku,²⁰ aga suuremal asustuselal Tartu- ja Viljandimaa sakslaste hajaasustuspirkonnas üle 200 sakslase.²¹ Lisaks leidis Volõõnia saksa taluperesid veel Valga- ja Pärnumaal ning Põhja-Eesti maakondades ja linnades. Kui 1922. aasta rahvaloenduse andmeil elas Eestis 18 319 ja 1934. aasta loenduse andmeil 16 346 sakslast, võis Volõõnia sakslasi neist olla umbes 700–800, sest vaatamata I maailmasõja järgsele väljarände hakkas Volõõnia taustaga sakslaste arv tasapisi tänu kõrgele iibele taastuma. Näiteks raporteeritakse 1934. aasta baltisaksa aastaramaatu baltisaksa kultuuritöö ülevaates, et 1932. aastal oli Heimtali asunduses 5 surma kõrval koguni 14 sündi, mis paarisaja elanikuga küla kohta on igal juhul muljetavaldav.²²

Volõõnia sakslasi mõjutas tugevasti baltisakslaste ümberasumine (*Umsiedlung*), mille käigus läks valdav enamuse neist Saksamaale. Eriti üksmeelne paistis olema sakslaste lahkumine Sõmerpalust. Eesti ajakirjanduses väideti 1939. aasta sügisel, et maha jäänud vaid kolm segaperet, kuna kõik saksa pered, keda olnud 75, läksid ära.²³ Mujalt Eestist ei olnud ümberasumine nii ulatuslik, pärast II maailmasõda võis Eestis

17 H.-J. Seraphim. Die deutschen Kolonisten aus Wolhynien, 260, 261.

18 T. Rosenberg. Künnivaod, 427.

19 R. Schulz. Der deutsche Bauer im Baltikum, 104, 135.

20 T. Rosenberg. Künnivaod, 426, 427.

21 R. Schulz. Der deutsche Bauer im Baltikum, 138.

22 Die Deutsche Bauernsiedlung Heimtal. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1934, 64–65.

23 Võrumaalt lahkus 400 sakslast. – Postimees, 02.11.1939, 5.

leiduda veel sadakond või rohkemgi Volõõnia taustaga sakslast, kellest paljud saadeti koos järeletulijatega 1945. aastal Venemaale asumisele.²⁴

EESTI KODAKONDSUSE PÕHIMÕTETE KUJUNEMINE JA VOLÕÕNIA SAKSLASED

Eesti Vabariigi kodakondsuse institutsioonile pandi alus Maanõukogu määrusega 26. novembrist 1918 (MNK). Sisuliselt oli tegemist Eesti esimese kodakondsusseadusega, milleks teda kõnepruugis nimetatigi. Määruse tähtsaimaks ülesandeks oli määratleda isikute ring, kellele Eesti kodaniku õigused automaatselt laienesid. Nendeks olid rahvusest ja usutunnistusest sõltumata isikud, kes vastasid kolmele tingimusele: 1) elasid Eesti Vabariigi piirides; 2) olid 24. veebruarini 1918 endise Vene riigi alamad; 3) olid pärit Eesti Vabariigi osadest või seisid Vene riigi asutuste poolt Eesti alal peetud elanike nimekirjades. Kui isiku päritolemine seoti kohaga, kus vanemad tema sündimise ajal alaliselt olid elanud, siis Eesti ala elanike nimekirjadena käsitleti kirikuraamatuid ja niisuguseid seisuslikke nimekirju nagu valla hingekirjad, linnakodanike nimekirjad ja aadlimatriklid.²⁵ Paljude Volõõnia sakslaste puhul jäi viimane tingimus täitmata, sest ei olnud lastud ennast kanda kohalikku vallaelanike nimekirja; seetõttu tuli neil Eesti Vabariigi kodakondsust taotleda naturalisatsiooni korras. Läti puhul on Rudolf Schulz rõhutanud, et Volõõnia saksa talupojad jäid endiste vallakogukondade liikmeteks, sest uue elukoha järgsesse vallanimekirja võtmiseks tulnuks nad kõigepealt endise kogukonna nimekirjast kustutada, seda peeti aga arvatavasti tülikas. Noores Läti Vabariigis maksis see neile kätte, sest välismaalaseks kuulutamise korral, mis paljude Volõõnia sakslastega juhtuski, jäid nad ilma õigusest maaomandile; maaomanikest saksa talupojad pidid taotlema Läti kodakondsust, et oma maavaldus säilitada.²⁶

Arvatavasti oli nii Lätis kui ka Eestis talupidajaid või siis mõisate põllutöölisi, kes kaalusid endisesse elukohta tagasipöördumist. Kui nende endine kodukoht oli aga läinud Nõukogude Venemaa koosseisu, langes tagasipöördumine päevakorrast ära. Just nõnda on põhjendanud Juuru kihelkonna Härgla mõisa põllutöeline Rudolf Wersch (snd 1882) 1921. aastal Harju maavalitsusele oma kodakondsussoovi, selgitades, et ei

24 O. Liivik. Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal, 78.

25 H. Rohtmets. Kättemaks põlisele vaenlasele? Baltisakslaste kodakondsusküsimus vastloodud Eesti Vabariigis. – Ajalooline Ajakiri, 2010, 1, 42.

26 R. Schulz. Der deutsche Bauer im Baltikum, 83, 115, 116.

saa kodumaale rännata, „sest seal on kommunistiline valitsus“, kes teda vastu ei võtvat.²⁷

Kuid varaste 1920. aastate alguse kodakondsustaotlejate hoopis suuremaks mureks oli, et nende esimesele kodakondsustaotlusele ei vastatud. Sellele on osutatud mitmes 1920. aastate alguse Volõõnia sakslase kodakondsuspalves. Kas sellistel juhtudel oli tegemist noore Eesti Vabariigi asjaajamise ülekoormatuse ja haldussuutmatuse, õigusnormide puudulikkuse või mõne muu põhjusega, jääb ebaselgeks, sest peale taotlejate avalduste või nende endi viidete varasematele palvekirjadele muid jälgi toimikutes enamasti ei leidu.

Ometi ei saa välistada, et osa sakslasi taotles Eesti Vabariigi kodakondsust lihtsustatud korras, milleks andis võimaluse MNK säte „eluliste huvide“ kohta, milleks võis olla Eesti Vabariigi piires asuv kinnisvara, ettevõtte, äri või mingi muu varaline või elukutseline huvi.²⁸ Lihtsustatud korras kodakondsusesse vastuvõtmiseks tuli aasta jooksul pärast määruse kehtima hakkamisest muretseda elukohajärgse omavalitsuse nõusolek ja kinnitus, et taotlejal on tõesti Eestis eluline huvi ning ta suudab ennast ja oma perekonda üleval pidada. Päris kindlasti võinuks erandi alla mahtuda kaks Sõmerpalus elanud venda, Ludwig (snd 1893) ja Emil Lau (snd 1896), kes olid 1913. aastal tulnud oma vanemate ning nelja noorema venna ja õega Žitomiri maakonnast Baraschewi vallast Eestisse, kus vanematest said talupidajad.²⁹ Vendadest vanem, Ludwig, selgitab 1921. aastal sõjaministrile adresseeritud palvekirjas, et astus 1918. aasta detsembris vabatahtlikult rahvaväkke, kuigi oli välismaalane. Ta väidab, et sai Landeswehriga peetud sõjas jalast haavata ning talle anti 1920. aasta lõpus tunnistus tasuta maa saamiseks „normaaltalu“ suuruses.³⁰ Noorem vend Emil oli astunud vennaga samal ajal rahvaväkke, kuid tema sõjaministeriumile esitatud avaldusest ei selgu, et talle oleks selle eest tasuta maad lubatud.³¹ Mõlema venna kirjapandu õigsust kinnitas 3. jalaväepolgu ülem, sest selles polgus olid noormehed teeninud. Ehkki vendade kodakondsusmaterjalides puudub vähimgi vihje lihtsustatud korras kodakondsuse andmise võimalusele, said nad kodakondsuse võrdlemisi kiiresti – kuus kuud pärast avalduse esitamist sõjaministeriumile.

27 Rudolf Wersch Harju Maakonna Valitsusele, 2. mai 1921. RA, ERA.14.16.2345, l 3. Teadaolevalt elas Eestis samuti sakslasi, kelle endine kodukoht Volõõnias läks 1921. aastal pärast Nõukogude Venemaa ja Poola vahel sõlmitud rahulepingut Poola koosseisu.

28 H. Rohtmets. Eesti kodakondsuse kujunemine: põhimõtted ja praktika. Magistritöö. Tartu Ülikool, Tartu, 2005, 23, 24.

29 Sõmerpalu vallavalitsuse tunnistus, 24. mai 1921. RA, 14.14.216, pageerimata.

30 Ludwig Lau siseministrile, aprill 1921. RA, ERA.14.14.218, pageerimata.

31 Emil Lau siseministrile, aprill 1921. RA, ERA.14.14.218, pageerimata.

Loomulikult tõestas Eesti Vabariigi eest relv käes võitlemine taotleja lojaalsust riigi vastu. Juhul kui taotleja ei olnud Eesti rahvaväes teeninud, aga seda olid teinud tema pojad või vennad, osutati ka sellele – nii esitleti ennastki usaldusväärse ja lojaalse kodanikuna. Olgugi et riigikaitstes osalemine pidanuks olema piisav põhjus kiiresti kodakondsust taotleda, leidus Volõõnia sakslasi, kes naturalisatsiooniga ei kiirustanud. Kuna tegemist oli mõisatöolistega, võib oletada, et maareformi järel tundsid nad majanduslikku ebakindlust ja kaalusid Eestist lahkumist. Näiteks nähtub Võrumaal Mooste riigimõisas töötanud Villem Kohleri (snd 1902) kodakondsustoimikust, et ta oli arvatud 1923. aastal kaitseväeteenistusest reservi ning mees elas 1928. aastani Mooste (Moisekats) vallas elamisloaga, mille oli saanud kaitseväes teenimise eest tasuta.³² Miks Kohler esitas kodakondsuspalve just 1928. aastal, toimikust ei selgu, kuid tõenäoliselt olid selleks perekondlikud asjaolud: ta oli äsja abiellunud eesti rahvusest naisega ja isaks saanud.

Tuleb märkida, et Eesti Vabariigi esimene, 1922. aastal vastu võetud kodakondsusseadus sätestas lihtsustatud korra kodakondsuse saamiseks ka neile isikutele, kes olid elanud Eestis vähemalt kuus aastat, aga ei olnud Eesti alal peetud elanike nimekirjades, kuid kellel oli Eesti piirides alaline elukoht ning kes olid kuni 24. veebruarini 1918 endise Vene riigi alamad ega olnud astunud mõne teise riigi kodakondsusesse. Selleks et omandada Eesti Vabariigi kodaniku õigused, tuli neil kuue kuu jooksul alates seaduse jõustumisest esitada vastav teadaanne koos tõenditega maa- või linnaomavalitsusele.³³ Kuigi Volõõnia sakslased vastasid neile tingimustele, kasutati seda võimalust arvatavasti vähestel juhtudel, sest osa neist oli juba asunud kodakondsust taotlema naturalisatsiooni korras, teised aga tegid seda hiljem.

Peaaegu kõik mittekodanikest Volõõnia sakslased vastasid juba Eesti kodakondsuse põhimõtete kujunemisel naturalisatsiooni korras kodakondsuse taotlemise peamisele tingimusele. Nimelt nägi 1918. aasta regulatsioon ette, et kodakondsuse taotleja peab olema Eestis elanud vähemalt viis aastat. Kodakondsustaotlusi sirvides torkab aga silma, et leidus taotlejaid, kellel oli raskusi Eestisse saabumise aja tõendamiseega, sest vastavad dokumendid puudusid. See seletaks sedagi, miks ei taotletud kodakondsust lihtsustatud korras. Juhul kui Eestis oli elatud pikemat aega ühes ja samas kohas, võis appi tulla vallavalitsus, kust väljastatud tunnistuses taotleja Eestis elamise aeg üldjuhul vähemalt aasta täpsusega

32 Villem Kohler siseministrile, 13. märts 1928; kaitseväest vabastamise tunnistus, ärakiri 14. märts 1928; Moisekatsi vallavalitsuse tunnistus, 13. märts 1928. RA, ERA.14.13.3047, 1,2,3.

33 Kodakondsuse seadus, 27. oktoober 1922. – Riigi Teataja, 1922, 136, 661.

fikseeriti. Samas tuleb lisada, et juba 1920. aastal otsustati viieaastast tähtaega vajaduse korral lühendada või sellest hoopis loobuda. Teisalt ei nõutud alguses kodakondsuse taotlejatelt eesti keele oskust, kuid 1922. aasta kodakondsuseadusega see nõue kehtestati, ehkki taas olid võimalikud erandid.³⁴ Kodakondsuse andmise otsustas siseminister, kellel oli nii MNK kehtimise ajal kui ka hiljem õigus keelduda „eluliste huvide“ alusel naturalisatsiooni korras kodakondsust taotlevate isikute vastuvõtmisest. Seda võidi teha näiteks juhul, kui taotlejat peeti Eesti riigile ohtlikuks või poliitiliselt kahtlaseks, nagu Landeswehris teeninud ja Saksa okupatsioonivõimuga koostööd teinud baltisakslaste puhul.³⁵

RUDOLF PENKI KAASUS

Rudolf Penk oli sõdadevahelises Eestis üks ühiskondlikult aktiivsemaid Volõõnia sakslasi. Baltisaksa ajakirjanduses figureerib ta Heimtali koolitegelasena, kes esindas kooli Saksa Kooliabi ühingus, ta oli Saksa Kultuur-omavalitsuse kultuurinõukogu koolide kuratooriumi liige ning pürgis n-ö suurde poliitikasse, kandideerides Saksa-Balti erakonnas Võrumaalt riigikokku.³⁶ Aga et Saksa-Balti erakond oli rahvuslik nišipartei, ei olnud tal lootustki valituks osutada, sest sakslased piirdusid riigikogus tavaliselt vaid kahe-kolme kohaga.³⁷

Penki kodakondsusjuhtum väärrib tähelepanu mitte tema silmapaistva isiku tõttu, vaid seepärast, et Sõmerpalu vald vaidlustas talle kodakondsuse andmise. Teadaolevalt ei juhtunud seda ühegi teise Volõõnia sakslasega ning ka laiemalt esines niisuguseid juhtumeid harva. Märkimist väärrib seegi, et erinevalt paljudest prominentsetest baltisakslastest, kellele

34 Kodakondsuse seadus, 27. oktoober 1922, 661. Kodakondsuse taotleja eesti keele oskust pidi kinnitama tema elukohajärgne kohalik omavalitsus, kuid alles 1938. aastal vastu võetud kodakondsuseaduse teostamise määrusega sätestati, et taotleja keeleoskust peab tõendama koolitunnistuse või maavanema, linnaapea või linnavanema poolt antud tunnistusega, mis kinnitab, et sooviavaldaja saab aru eestikeelsest kõnest ja kirjast. Vt Kodakondsuse seaduse teostamise määrus, 19. november 1938. – Riigi Teataja, 1938, 97, 2220. Autor tänab määrusele viite eest Helen Rohtmets-Aasat.

35 Vt lähemalt: H. Rohtmets. Kättemaks põlisele vaenlasele?, 37–57.

36 Vt nt Dorpater Nachrichten, 23.04.1923, lk 5; Revaler Bote, 29.04.1924, lk 1, ja 25.04.1925, lk 4; Estländische Wochenschau, 12.05.1929, lk 7; Revalsche Zeitung, 25.03.1931, lk 1, ja 13.05.1932, lk 3.

37 Vt O. Liivik. Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul. – Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. S. Kivimäe. Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn 2000, 13–30; M. Kuldkepp. A Union of Friendship Between Two Entire Nationalities: The Estonian Swedes and the German-Swedish Bloc in the 1929 Estonian Parliamentary Elections. – Acta Historica Tallinnensia, 2024, 1 (30), 50–82.

Eesti kodakondsust ei antud, ei olnud Penk pärast Saksa okupatsiooni lõppu ega Vabadussõja ajal Eestist ära käinud.³⁸

Tema kaasuse analüüs annab võimaluse peatuda veidi lähemalt ka kodakondsusmenetlusel, millele senises uurimistöös ei ole tähelepanu pööratud. Rudolf Penk esitas esimese palve Eesti kodakondsusesse astumiseks siseministeriumile 17. detsembril 1919.³⁹ Avaldusest nähtub, et 1881. aastal Poolamaal sündinud luteri usku⁴⁰ Penk oli Eestis elanud üle seitsme aasta, ostnud Sõmerpalu mõisalt talu, oli abielus ja suurpere isa: tema ülalpidamisel oli kaksteist alaealist last (tema esimesest abielust, naise esimesest abielust ja paari ühised lapsed). Nagu kõikide teadaolevate saksa talupoegade kodakondsuskaasustega, ei hakanud temagi asi liikuma enne 1921. aasta kevadet. Temagi esitas siseministrile kordusavalduse, kuhu oli lisatud tema Eestis elava isa Karli nimi, kelle juhtumit aga hakati menetlema eraldi, sest perekonnaks loeti reeglina abikaasasid, nende alaealisi ja vanematega veel koos elavaid, äsja täiskasvanuks saanud lapsi.⁴¹ Kordusavaldusele reageeriti ning siseministerium pöördus 21. mail 1921, nagu kord ette nägi, Võru maavalitsuse poole, täpsustades ja pärides avalduse esitaja kohta kohalikul omavalitsuselt mitmesuguseid andmeid, sealhulgas nime, sünniaega, perekonnaseisu (naise ja laste andmed), rahvust, usutunnistust, elukutset ja varanduslikku seisut, ristimistunnistust ja Vene passi (juhul kui taotleja oli endine Vene alam) ning taotleja alaliselt Eestis elamise aega.⁴² Võru maavalitsus pöördus 31. mail 1921 omakorda Sõmerpalu vallavalitsuse poole, kes pidi Penki kohta ministeriumist nõutud andmed saatma maavalitsusele ja ühtlasi avaldama arvamust, kas Penki vastuvõtmine kodakondsusesse on soovitatav.⁴³

14. juunil 1921 on Sõmerpalu vallavalitsus saatnud maavalitsusele käsitsi kirjutatud vastuse, mis oli kirjutatud samale blanketile, mis neile mai lõpus Võrust saadeti. Vallavalitsusel puudusid vastuväited Penki naturaliseerimise küsimuses, kuid edasist arengut silmas pidades on põhjust märkida, et vallavalitsusse ei jäänud Penki kohta koostatud arvamuse ära kirja. Sõmerpalust saadeti maavalitsusele kõik ministeriumist küsitud andmed, millele ei ole põhjust pikemalt peatuda. Märkimist väärib siiski

38 Sõmerpalu valla vastuseisu tõttu ei saanud Eesti Vabariigi kodakondsust Jakob Link, enne I maailmasõda Eestisse tulnud Volõõnia saksa talupoeg, kuid mitte Vene, vaid Saksa alam. Ta oli olnud maailmasõja-aastail perekonnaga Venemaal, kuid tuli 1918. aastal tagasi. (vt RA, ERA.14.14.766).

39 Rudolf ja Herbert Penk siseministeriumi passijaoskonnale, 17. detsember 1919. RA, ERA.14.15.391, l 2, 2p.

40 Kõik Eestisse sisserännanud Volõõnia talupojad olid teadaolevalt luteri usku.

41 Rudolf Penk ja tema perekond siseministrile, mai 1921. RA, ERA.14.15.392, pagineerimata.

42 Siseministeriumi administratiiviasjade peavalitsus Võru maakonnaavalitsusele, 31. mai 1921. RA, ERA.14.15.391, l 3.

43 Võru maakonnaavalitsuse administratiiviosakond Sõmerpalu vallavalitsusele, 31. mai 1921. RA, ERA.14.15.391, l 5.

hinnang keeleoskuse kohta, mida tollal veel ei nõutud. Vallast kirjutati, et Rudolf Penk valdab eesti keelt, kuid mitte „täiesti“. See hinnang võis olla aus, sest perekond elas Eestis alles 1913. aastast saadik ning erinevalt paljudest teistest Volõõnia sakslastest elasid Penkid saksa asunduses, mistõttu oli nende läbikäimine eestlastega harvem ning võimalusi keelt praktiseerida vähem. Maavalitsuses tõlgendati Penki keeleoskust teistmoodi, sest siseministeeriumile edastatud ankeedis langetati tema keeleoskus puudulikuks.⁴⁴

Kokkuvõttes oli hinnang Penkide kohta siiski positiivne. Nimelt kinnitab vallavanem, et Rudolf Penk ja tema pereliikmed on vallas elamise ajal „ausad inimesed olnud“ ning Penk ühes perekonnaga vallanõukogu otsusel hiljuti valla liikmeks vastu võetud.⁴⁵ Väga võimalik, et vallavalitsuses tol korral Penki juhtumisse süveneda ei jõutud: 1921. aasta varasuvel oli sakslaste paberitega tavapärasest rohkem tööd, sest umbes samal ajal võeti valla liikmeks terve hulk Volõõnia saksa perekondi, kes samuti taotlesid Eesti kodakondsust. Siiski tuleb lisada, et osa Volõõnia sakslasi oli juba varem vallakogukonna liikmeks vastu võetud ning suure tõenäosusega automaatselt ka Eesti Vabariigi kodanikeks saanud.

Jätkates Penki kaasuse käsitlemist tuleb märkida, et kuna Rudolf Penk oli enda, oma naise, alaealiste laste ja vahepeal 18-aastaseks saanud poja Herberti eest tasunud kodakondsusmaksu,⁴⁶ võis Võru maavalitsus kõiki asjaolusid arvesse võttes anda 16. juunil 1921 siseministeeriumile teada, et nende poolt Penkide kodakondsusesse vastuvõtmiseks takistusi ei ole.⁴⁷

Kodakondsuse taotleja kohta teostasid taustakontrolli ka kriminaalpolitsei (karistused) ja kaitsepolitsei⁴⁸ (poliitiline meelsus), kusjuures Helen Rohtmets-Aasa väitel, kes on uurinud Vene emigrantide naturalisatsiooni, võis kodakondsusesse mitte vastuvõtmise puhul määravaks saada just viimase negatiivne arvamus.⁴⁹ Penki toimikus ei ole kummagi asutuse tõendit, kuid siseministeeriumis koostatud teadetelehel on märgitud, et nemadki ei näinud Rudolf Penki vastuvõtmiseks Eesti kodakondsusesse takistusi.⁵⁰ Niisiis tehti 7. septembril

44 Ankeet Rudolf Penki kohta siseministeeriumi kodakondsuse komisjoni otsusega 7. septembrist 1921. RA, ERA.14.15.391, l 6.

45 Sõmerpalu vallavalitsus Võru maakonnaavalitsuse administratiivosakonnale, 14. juuni 1921. RA, ERA.14.15.391, l 5, 5p.

46 Kviitung Võru renteist, 13. juuni 1921. RA, ERA.14.15.391, l 4.

47 Võru maakonnaavalitsuse administratiivosakond siseministeeriumile, 16. juuni 1921. RA, ERA.14.15.391, l 1.

48 1925. aastast kandis asutus nimetust poliitiline politsei.

49 Vt lähemalt: H. Rohtmets-Aasa. „Vastuolus Eesti huvidega“: ühe Vene valgeemigrandi kodakondsusest. – Tuna, 2026, 1, 60–71.

50 [Teadeteleht], kuupäevata. RA, ERA.14.15.391, l 6.

1921 siseministeeriumis Penkide osas positiivne otsus, novembris võeti Võru maakonna valitsuses Rudolfilt ja tema vanemalt pojalt Herbertilt kodanikuvanne. Neil tuli ära anda Vene pass, mis oli olemas Rudolfil, aga mitte tema naisel Emmal, pass saadeti koos Rudolfi ja Herberti maa-valitsuses vastu võetud kodanikuvandega sama aasta lõpus pealinna.⁵¹ Siseministeeriumi teadaanne Penkide Eesti Vabariigi kodakondsusesse vastuvõtmise kohta avaldati Riigi Teatajas 1922. aasta märtsis.⁵²

Penkide nimi Riigi Teatajas põhjustas Sõmerpalu vallavalitsuses hämmeldust, ehkki vaid mõni kuu varem oli juhtum läbi käinud nii vallanõukogust kui ka -valitsusest. 20. aprillil kutsuti kokku vallanõukogu koosolek, kus tehti otsus paluda siseministeeriumil Rudolf Penki ja tema perekonna kodakondsusesse vastuvõtmise otsus tühistada ning mees takkapihta koos perekonnaga Eesti Vabariigi piiridest välja saata kui „kahjulik isik“. Vallanõukogu protokollis nimetatakse teda „Saksa valitsuse meeleliseks isikuks“, Eesti valitsuse vastaseks ja eesti rahvuse rõhujaks, seesugune hoiak iseloomustanud teda Saksa okupatsiooni ja Vabadussõja ajal, aga ühtegi näidet tema „kahjulikkuse“ tõestuseks välja ei toodud.⁵³ Vallnõukogu otsus saadeti Võru maakonnaavalitsusele ja sealt edasi siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsusele.

Valla ebamäärase süüdistuse põhjal Rudolf Penki kodakondsuse asja Tallinnas ei avatud. Siseministeeriumi kodakondsusosakonnast on 8. augustil 1922 Sõmerpalusse saadetud lakooniline teadaanne, et „otsust, mis on seaduslisse jõusse astunud, ei ole võimalik muuta“.⁵⁴ Selle vahejuhtumi tõttu võis viibida Penkidele kodakondsustunnistuse väljastamine, mis toimus 13. septembril 1922.⁵⁵ Siiski jäi Penkil piisavalt aega, et kandideerida riigikogu valmistel, mis toimusid 1923. aasta mais.

Tol korral jäid kodakondsusesse vastu võtmata Rudolf Penki abikaasa lapsed esimesest abielust. Rudolf Penk püüdis viga parandada 1926. aastal, kuid kodakondsustoimikust ei selgu, kas tema kasulapsed said teisel katsel kodanikeks või mitte.⁵⁶ Hilisemast ajast pärinevad andmed, et üks tema kasulastest, Berthold Fuhrmann (snd 1911), vabastati 1939. aasta sügisel Eesti Vabariigi kodakondsusest ümberasumise tõttu Saksamaale.⁵⁷

51 Võru maakonnaavalitsus siseministeeriumile, 23. detsember 1921. RA, ERA.14.15.391, pagineerimata.

52 Riigi Teataja, 1922, 34, 156.

53 Ärakiri Sõmerpalu vallanõukogu koosolekust, 20. aprill 1922. RA, ERA.14.15.391, pagineerimata.

54 Siseministeeriumi administratiivasjade kodakondsuse osakond Sõmerpalu vallavalitsusele, 8. august 1922. RA, ERA.14.15.391, pagineerimata.

55 Siseministeerium Sõmerpalu vallavalitsusele, 13. september 1922. RA, ERA.14.15.391, pagineerimata.

56 Vt RA, ERA.14.15.393.

57 RA, ERA.14.2-2.169, kaart nr 2832.

KITSASKOHTADEST VOLÕÕNIA SAKSLASTE KODAKONDSUSE TAOTLEMISEL

Volõõnia sakslastest talupoegade kohanemise ja lõimumise hindamisel ei saa jätta kõrvale nende sotsiaalmajanduslikku ja kultuurilist tausta, mis mõjutas eriti vanemat põlvkonda, kes oli tulnud Eestisse täiskasvanuna. Kuigi osa Sõmerpalusse saabunuid olid varem olnud rentnikud ja majanduslikult paremal järjel ning võtsid Eestisse kaasa oma põllumajandusliku inventari, ei tundnud nad kohalikke maaharimise tingimusi ning olid alguses talupidamisega hädas.⁵⁸ Sõltumata sotsiaalsest taustast oli siserännanud Volõõnia talupoegadel kehv haridustase või polnud nad üldse koolis käinud. Heimtali baltisakslasest pastor Gerhard Plath kirjutas 1929. aastal ajalehes, et endisel kodumaal oli neil hariduse saamise võimalusi vähe ning osa neist õppis alles Eestis vanas eas oma nime kirjutama.⁵⁹

Suurem huvi Eesti kodakondsuse võtmise vastu oli alguses Sõmerpalu saksa talupidajatel. Paljud mõisatöölised, kes jäid tööle riigimõisatesse või hakkasid eesti taludes sulasteks, ei taotlenud vabariigi algusaastatel kodakondsust. Põhjuse selleks võis anda majanduslik ja elukondlik ebakindlus või poliitiline indiferentsus. Viimast ei saa alahinnata, sest osa Volõõnia sakslasi jäigi kodakondsuseta, olemata majanduslikult kehvemal järjel neist, kes kodakondsuse naturalisatsiooni korras omandasid. Üsna paljudest 1920. aastate alguse kodakondsustaotlustest ilmneb, et kodanikuks saamisel ei olnud väheoluline, et mittekodaniku passi muretsemist peeti tülikaks, sest elamisluba tuli vähemalt kord aastas pikendada, ning leiti, et selle regulaarse pikendamise asemel on soodsam taotleda kodakondsus.

Kodakondsuse taotlemisel sõltusid vähemasti 1920. aastate alguses peaaegu kõik taotlejad abilistest, sest taotlejad ei osanud piisavalt eesti keelt või ei osanud nad kirjutada. Kirjaoskamatud olid 19. sajandi lõpus sündinud taotlejate hulgas ülekaalus. Säärastel juhtudel võidi avalduse lõppu kirjutada taotleja allkirja asemel kolm risti, aga sagedamini lisati sinna märkus, et taotleja ei oska „kirja“ ning isiku nimi, kes taotleja palvel avaldusele alla kirjutas.

Milliseid tarbetuid sekeldusi kirja- ja keeleoskuse puudumine kaasa tõi, illustreerivad mitmed üksikjuhtumid. Eesti keele kirjaoskuse puudumise tõttu oli sunnitud kodakondsusavalduse koostamisel abi kasutama

58 R. Schulz. Der deutsche Bauer im Baltikum, 104.

59 [G.] Plath. Von der deutschen Bauernkolonie Heimtal bei Werro. – Estländische Wochenschau, 29.04.1929, lk 4.

Tartumaal elanud Adolf Zilke (snd 1884). Kes tema abistaja oli, pole teada, kuid 18. septembril 1920 Tartust siseministrile adresseeritud avalduses avastati mitmeid puudusi ja vigu.⁶⁰ Esiteks ei olnud avalduses pere liikmete nimesid, teiseks polnud ametnikud rahul, et Zilke oli Ukraina ristimistunnistuse asemel pannud taotluse juurde väljavõtte koguduse sünniregistrist, kuna ristimistunnistust tal ei olnud. Küll aga võinuks ametnikes tekitada kahtlusi tema etniline ja riikondlik kuuluvus. Nimelt väitis Zilke esimeses avalduses, et on ukrainlane, aga teises, 12. juulil 1921 koostatud palvekirjas, et on Ukraina kodanik,⁶¹ ehkki tal Ukraina passi ei olnud; aga tal puudus ka tsaariaegne Vene pass.⁶² Nõnda pandi Zilke Eesti kodakondsusesse vastuvõtmiseni kirja Ukraina kodaniku ja ukrainlasena. Olgu märgitud, et viga rahvuskuuluvuses sai õige pea parandatud, sest Saksa Kultuuroromavalitsuse loomise ajal kanti ta ühes abikaasaga saksa rahvusnimekirja.⁶³

Veelgi suuremat tüli põhjustas endale ja teistele Pukal elukoha leidnud kirjaoskamatu põllutöeline Luise Mallas (snd 1887), kes oli lesk. Oma esimeses kodakondsuse palvekirjas, millele on alla kirjutanud keegi Jaan Hurt, väitis naine, et on Poola riigi kodanik.⁶⁴ Kui talt Eesti kodakondsusesse vastuvõtmiseks Poola valitsuse nõusolekut paluti, leidis ta kellegi, kes Euroopa poliitilist kaarti temast paremini tundis, sest järgmises kirjas seletab ta järgmist: „Õieti ei olegi mina Poola riigi kodanik, sest sellel ajal, kui mina sääl olin, ei olnudki Poola riiki olemas, vaid ühine Vene riik, mille alla mina oma perekonnaga kuulusin. Ka ei ole mina rahvuse poolest poolakas, vaid sakslane.“⁶⁵ Sellel korral kirjutas avaldusele alla keegi Afansasjev, kes ei teadnud või oli Mallas unustanud, et eelmises avalduses ei olnud naine oma rahvuskuuluvusele osutanud, ent Puka vallavalitsus oli ta sellegipoolest sakslasena kirja pannud.⁶⁶ Kolmanda palvekirja saatis Luise Mallas siseministeeriumile 29. septembril 1922, millele on alla kirjutanud keegi Krigolson.⁶⁷ Kirjast selgub, et Mallas ongi asunud Poola saatkonnaga asju ajama, käinud isiklikult Tallinnas,

60 Adolf Zilke siseministrile, 18. september 1920. RA, ERA.14.16.336, pagineerimata.

61 Adolf Zilke Tartu maakonnavalitsusele, 12. juuli 1921. RA, ERA.14.16.336, pagineerimata.

62 1920. aastate alguses võis Ukraina riiklik staatus peale Volõõnia sakslastest kodakondsuse taotlejate jääda segaseks ka Eesti ametnikele. Mõnes kodakondsustoimikus leidub näiteks Ukraina Emigrantide Komitee Eestis (Комітет Українських Емігрантів в Естонії) välja antud isikutunnistus, mis oli mõeldud Ukrainast pärit endisele Vene alamale reisi-dokumentiks. Vt näiteks Friedrich Altmanni kodakondsustoimik: RA, ERA.14.12.419.15.

63 RA, ERA.85.1.542, kaardid 17272 ja 17256.

64 Luise Mallas siseministeeriumi passiosakonnale ja Valga maakonna valitsusele, 20. juuni 1921. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata

65 Luise Mallas siseministeeriumi kodakondsuse osakonnale, 24. aprill 1922. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata.

66 Puka vallavalitsus Valga maakonna valitsusele, 19. juuli 1921. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata.

67 Luise Mallas siseministeeriumi administratiivajade peavalitsusele, 29. september 1922. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata.

kuid talle olevat saatkonnas öeldud, et ta peab neile tooma oma endise Vene passi, mida naisel ei olnud. Ta väitis ministeeriumile, et pass oli jäänud sõjas langenud mehe kätte ning palus seoses sellega siseministeeriumilt võtta ta Eesti kodanikuks vastu ilma Poola saatkonna nõusolekuta. Tema kodakondsusmaterjalidest tuleb välja, et naine ei olnud passi kadumise osas siiras. Nimelt küsis naise koduvalla Kuigatsi valitsus kaduma läinud passi kohta kohalikult politseinikult, kes vastas, et oli passi võtnud Mallaselt naisele ajutise isikutunnistuse muretsemiseks, aga andnud selle talle tagasi.⁶⁸ Vald oli aegsasti tema passi kadumisest teavitatud siseministeeriumi, kuid jätnud täpsustamata, millal ja kuidas see oli juhtunud.⁶⁹ Tuleb tingimata märkida, et vallavalitsus suhtus Mallase taotlusesse algusest peale heatahtlikult, pidades tema kodanikuks vastuvõtmist „soovitavaks“.⁷⁰ Pärast kolmanda palvekirja esitamist hakkasid asjad kiiresti liikuma: 25. novembril 1922 võeti Mallaselt kodanikuvanne ning 7. märtsil 1923 anti talle üle kodakondsustunnistus.⁷¹

Ei ole teada, et ükski Volõõnia sakslane, kes kodakondsust taotles, oleks kirjaoskuse puudumise või kehva eesti keele oskuse tõttu jäänud Eesti kodakondsusesse vastu võtmata. Samas oli Volõõnia sakslaste puhul üldiseks probleemiks, et taotlejal puudus mõni ametiasutuste nõutud dokument, mida muude sakslaste puhul tuli harva ette. Küll ei olnud taotlejatel dokumente, kus oleks kirjas olnud sünniaeg ja perekonnaseis – aga neid dokumente ei olnud enam võimalik ka hankida. Eesti kodakondsusesse astuda kavatsenud Michael Semke (snd 1879) on kinnitanud 1926. aastal, et nii temal, tema naisel ja vanematel lastel, kes kõik olid sündinud Venemaal endises Volõõnia kubermangus, puuduvad sünni- ja ristimistunnistused, mida tema väitel oli võimatu kätte saada. Arvatavasti nii oligi, sest see osa Volõõniast, kust perekond pärit oli, kuulus NSV Liidu koosseisu. Olukorraga leppisid ka ametnikud, pealegi oli Semke koostöövalmis ning pakkus ametnikele perekonnaseisutunnistust, mis võis olla välja antud juba Eestis, ja naise leeritunnistuse ära kirja.⁷²

Dokumentide puudumine võis muuta ka Volõõnia sakslaste rände kirjeldamise aeganõudvaks ja harvemini jäi see sootuks poolikuks. Vähe sellest, et paljudel ei olnud dokumente, mis oleks kinnitanud, millal nad Eestisse olid tulnud, võis hilisemate elukohtade kindlakstegemine Eestiski

68 Kuigatsi vallavalitsus Kuigatsi politsei rajooniülemale, 25. august 1921; Kuigatsi politsei rajooniülem Kuigatsi vallavalitsusele, 6. september 1921. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata.

69 Kuigatsi vallavanem siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsuse kodakondsusosakonnale, 13. september 1921. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata.

70 Kuigatsi vallavalitsus Valga maakonna valitsusele, 19. juuli 1921. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata.

71 Vt RA, ERA.14.14. 1413.

72 Michel ja Matilde Semke siseministrile, 18. detsember 1926. RA, ERA.14.15.3511, l 1, lp.

osutada keeruliseks, sest ühest mõisast teise mõisa rännanud saksa põllutöölise elukohti alati ei registreeritud. Ent kodakondsusmenetluses tuli taotleja kohta koguda tunnistusi tema varasematest elukohtadest. Selle illustreerimiseks võib tuua näite eespool kirjeldatud Adolf Zilke sugulase Friedrich Zilke (sünd 1874) kodakondsuse taotlemise juhtumist 1920. aastate lõpus. Tema puhul ei õnnestunud ametnikel kindlaks teha, millal ta Eestisse oli saabunud, sest ta ei osanud nimetada konkreetset aastat ja väitis üksnes, et oli tulnud enne 1918. aastat. Pole välistatud, et ta oli alguses elanud Liivimaa Läti-osas, töötanud põllutöölise või moonamehena, aga liikunud ajuti ka Eesti alal paiknenud mõisates. Alles 1920. aastate alguses olid Zilked pikemaks ajaks Konguta valda pidama jäänud, ent kuus aastat väldanud kodakondsusmenetluse jooksul jõudis perekond kolida Konguta vallast Võrumaale Kioma valda Viira mõisa, kus nad 1934. aastal Eesti kodanikeks vastu võeti.⁷³

ASSIMILEERUMISE ILMINGUD

Paljudest Volõõnia sakslaste kodakondsustoimikutest võib välja lugeda taotlejate assimileerumispüüdlusi või juba alanud assimileerumist. Sellele viitavad näiteks keelevahetus ning üldisem valmisolek ja avatus eestlaste hulka sulandumiseks. Samas tuleb arvestada, et osa sellistest eneseesitustest võis olla performatiivne, sest kodakondsuse taotlemisel oli taotlejal loomulik huvi jätta endast võimalikult soodne mulje. Seetõttu tuleb toimikutes leiduvat teavet käsitleda allikakriitiliselt. Ent mõnel juhul ei piirdu viited assimileerumisele üksnes taotlejate endi väidetega või sellega, mis nende nimel palvekirja kirja pandi, vaid neid toetavad ka ametnike hinnangud ja muud allikad.

Siinkohal on põhjust tagasi pöörduda Luise Mallase juurde. Oma 1921. aasta kodakondsusavalduses väitis ta, et mitte ainult tema, vaid ka tema viis poega on Eestis olnud aja jooksul omandanud nii eesti keele kui kombes. Veelgi enam: nad olla unustanud oma emakeele, mistõttu olevat juba ainuüksi selle tõttu kodumaale tagasipöördumine võimatu. Tema avaldus lõpeb deklaratiivselt: „Lapsed on kõik terved, tugevad poisid ja neist kasvavad truud Eesti riigi kodanikud.“⁷⁴ Luise Mallase poegade tegevusest ja elukäigust on vähem teada kui nende emast. Pereregistri

73 Siseministeerium Kioma vallavalitsusele, 26. september 1934. RA, ERA.14.16.338, l 24.

74 Luise Mallas siseministeeriumi passiosakonnale ja Valga maakonna valitsusele, 20. juuni 1921. RA, ERA.14.14.1413, pagineerimata. Eespool mainitud Jaan Hurt, kes koostas avalduse Luise Mallase nimel, on kasutanud peaaegu sama sõnastust ka ühe teise Pukas elanud Volõõnia sakslasest lesknaise 1921. aastal koostatud kodakondsusavalduses. Vt Margarete Deinise (sünd 1879) kodakondsustoimik: RA, ERA.14.12.2489, l 1.

andmetel suri üks vendadest noorena.⁷⁵ Ülejäänud vennad jäid, nagu nende emagi, Eestisse ka pärast baltisakslaste ümberasumist aastatel 1939–1941 ega astunud Saksa Kultuuro-mavalitsuse liikmeks. Tõenäoliselt ei õppinud ükski neist saksa õppekeelega koolis, kuid vanemad vennad ei olnud saanud üldse kooliharidust. Süütamises süüdistatuna 1928. aastal kohtu alla antud Edmund Mallase (snd 1907), kes oli vanuselt teine poeg, kohtutoimikust selgub, et ta ei olnud koolis käinud ning on kirjaoskamatu.⁷⁶

Päris kindlasti käisid Mallased läbi oma Volõõnia sakslastest sugulaste ja tuttavatega, mille tõestuseks on vanuselt neljanda venna Eduardi (snd 1911) abiellumine Linda Videnhöftiga (snd 1912), kelle perekond ei olnud vähem assimileerunud kui Mallased.

Videnhöftid elasid Eestis väidetavalt 1915. aastast.⁷⁷ Enne seda olid nad olnud lühikest aega Liivimaa lätikeeles osas, kus sündis ka tütar Linda. Eestis oldud aja jooksul olid nad elanud Harjumaal Juuru vallas ja Viljandimaal Holstre vallas, kuni seadsid ennast sisse Pärsti vallas; erinevalt mitmest eespool käsitletud perekonnast töötasid nad 1920. aastate lõpul ikka veel eesti taludes. Kodakondsusavalduse esitas perepea Ludwig Vieidenhöft (snd 1887) 1929. aastal. Kuna ta oli kirjaoskamatu, allkirjastas avalduse tema naine. Avalduses väitis abielupaar, et oskavad eesti keelt, täpsustades, et naine kõneleb eesti keelt aktsendita, „kuna mehe juures veel võeras aktsent tunda on“.⁷⁸ Nende lapsed valdasid tõenäoliselt eesti keelt vabalt, sest avaldajad kinnitasid, et nad olid õppinud ja osalt veel õppisid eesti õppekeelega koolis.

Videnhöftide kodakondsusmenetlus jäi venima, sest neil puudusid mitmed vajalikud dokumendid. Näiteks nõuti neilt vallavalitsuse tõendit keeleoskuse kohta, kuid selle asemel et vallavalitsusest tõend muretseda, eelistasid nad kolm aastat hiljem koostatud järgmises kodakondsusavalduses oma keeleoskust üksikasjalikumalt kirjeldada, kirjutades: „Eesti keelt räägime õige vabalt ja nooremate laste tõttu, kellele Eesti keel kergem on rääkida, kui Saksa keel, võidab Eesti keel meil pinda koduse keelena. Miskisugust eksami keeles meie küll anda ei suuda, kuna meie kooliharidus puudulik on, mees näit. ei oska üldse kirjutada.“⁷⁹

75 Põrnuse valla perekonnaregister, 3. köide. RA, ERA.5212.3.96, l 34.

76 Tartu-Võru rahukogu kriminaalosakonna akt, Eduard Danieli p. Mallas. RA, ERA.1947.3.2902, l 19.

77 Ludwig ja Lidia Videnhöft siseministrile, 27. september 1929. RA, ERA.14.16.2458, pagineerimata.

78 Samas.

79 Ludwig ja Lidia Videnhöft kohtu- ja siseministeeriumile, 25. september 1932. RA, ERA.14.16.2458, pagineerimata.

Ehkki Pärsti vallavalitsusest kinnitati sel korral, et taotleja oskab eesti keelt, nõuti Ludwig Viedenhöftilt täiendavat tõendit, milles oleks märgitud, et ta valdab eesti keelt nii kõnes kui kirjas. Selline nõue seadis kirjaoskamatud taotlejad, nagu Viedenhöft, ilmselgelt ebasoodsasse olukorda ning võis muuta Eesti kodakondsuse omandamise praktiliselt võimatuks. Lisaks nõuti temalt sünnitunnistust, Vene-aegset passi või väljavõtet koguduse personaalraamatust, kuid ka neid dokumente ei olnud tal esitada.⁸⁰

Kui sünnitunnistuse asemel oli siseministeerium nõus aktsepteerima Ludwig Viedenhöfti leeritunnistust, siis eesti keele oskuse tõendamisel päästis perekonna tupikseisust välja Pärsti vallavalitsuse tunnistus, milles muu hulgas kinnitati, et „Ludwig Veidenhofil on võimalik aru saada eestikeelest kõnest, kuna tema kirjast aru ei saa kirjaoskamatuse tõttu“.⁸¹ Laste kohta märkis vald, et pere nooremad lapsed õpivad eestikeeles Pärsti algkoolis.

Viedenhöftide koolivalik ei olnud saksa perede hulgas tavapärane, sest saksakeelset haridust peeti saksluse püsimise seisukohalt määravaks ning mittesaksakeelses koolis õppimist nähti sageli ümberrahvustumise ohuna, mida väljendab ilmekalt Baltikumi sakslaste loosung „Mitte ükski saksa laps ilma saksa koolita“.⁸² Ehkki sellest mõtteviisist tõugatuna olid baltisakslased Eestis saksakeelse koolivõrgu arendamisel küllaltki edukad ning näiteks Heimtalis, Visustis ja Sanglas olid saksa asunike jaoks loodud külakoolid, siis sakslaste hajaasustusega piirkondade peredest võisid need ja muud saksakeelsed koolid kaugemale jääda.⁸³ Kui lapsi ei soovitud just panna internaati, nagu pakkus näiteks Heimtali kool, võidigi valida pragmaatilistel põhjustel lähim kool, mis oli eestikeelne ja asus sageli samas külas. Seda kinnitab ka sakslaste endi koostatud statistika, mille järgi õppis 1920. aastate keskel 16,6% põhikooli- ja 5,1% kõrgemate koolide saksa peredest pärit lapsi mittesaksakeelses koolis, kuid maal ulatus see näitaja ligi 60%-ni.⁸⁴

Viedenhöftide koolivalikut lähima saksa kooli kaugus määrata ei saanud, sest nad elasid Viljandi lähedal, kus tegutses nii saksa õppekeelega põhikool kui ka gümnaasium. Seevastu võis vahemaa otsustavat rolli mängida Räpinas elanud Frankide perekonna puhul, kellele lähim saksa

80 Kohtu- ja siseministeeriumi administratiivosakond Ludwig Wiedenhöftile, 2. detsember 1932 ja 4. märts 1933. RA, ERA.14.16.2458, pagineerimata.

81 Pärsti vallavalitsuse tunnistus, 12. jaanuar 1934. RA, ERA.14.16.2458, pagineerimata

82 Vrd M. Garleff. „Kein deutsches Kind ohne deutsche Schule“: Das deutsche Schulwesen im unabhängigen Estland bis zur Übernahme durch die Kulturselbstverwaltung. – Nordost-Archiv, 1992, 1/2, 309–333.

83 K. Laurits. Saksa kulturomavalitsus: Monograafia ja allikad. Rahvusarhiiv, Tallinn, 2008, 132, 133.

84 Samas, 105.

kool asus Tartus. Seetõttu on mõistetav, et nende 1910. aastate alguses sündinud tütreid õppisid üksnes eestikeelses koolis. Märkimisväärne on aga see, et koolivalikut ei muudetud ka pärast Saksa Kultuuroma-valitsuse liikmeks astumist 1925. aastal. Nõnda pole ka üllatav, et tütarde täiskasvanuks saades lasi perekond end kultuuroma-valitsuse nimekirjast kustutada, mis võib viidata nõrgale rahvustundele. Kõigele lisaks jäi kogu perekond Eestisse ning eesti koolis õppinud tütreid abiellusid eestlastega ja eestistusi.⁸⁵

Viedenhöftid ületasid siiski kõik bürookraatlikud takistused ning said viis aastat kestnud menetluse järel 1934. aastal Eesti kodakondsuse. Nende lõimumisprotsess sellega ei lõppenud: nimede eestistamise kampaania ajal võtsid nad 1935. aastal Viedenhöfti nime asemele, mille kirjapilt oli eestlastele ja võib-olla neile endilegi keeruline, lihtsa eesti nime Kallaste.⁸⁶ Tuleb tingimata märkida, et eestipärase nime võtmine ei olnud sakslaste hulgas tollal midagi erakordset. Mitmeid nimevahetajaid leidis ka Volõõnia sakslaste hulgas. Näiteks võtsid Tartumaal Sanglas elanud Vutsked uueks nimeks Pärnpuu, aga Virumaal elanud perekond Mantaist sai nimede eestistamise kampaania käigus Mäepere. Nime tahtis vahetada koguni Nanseni passiga⁸⁷ elanud Wilhelm Mantai (snd 1906), kes pretendeeris Mäepere asemel nimele Mandre, kuid kodakondsuseta isikuna ei lubatud tal nime muuta.⁸⁸ Üsna pea taotles Mantai, kelle vanemad olid Eesti Vabariigi kodakondsuse saanud 1920. aastate keskel, Eesti kodakondsust, mille ta sai 1937. aastal. Nime ta vahetada enam ei kavatsenud, küll aga abiellus eestlannaga, mis oli tema põlvkonna Volõõnia sakslaste hulgas tavaline.⁸⁹

Sellegipoolest elas Eestis veel märkimisväärsel hulgal Volõõnia sakslasi, kes Eesti kodakondust ei taotlenud, aga nende lõimumine Eesti Vabariiki vääricks omaette uurimust, eriti mõistmaks, millisena nägid nad oma suhet Eestiga, eriti kui loobuti II maailmasõja puhkemise järel Saksamaale ümberasumisest.

85 O. Liivik, A. Leht, A. Rahi-Tamm, H. Tammela. Nationalitäts- und Identitätsfragen am Beispiel der 1945 aus der Estnischen SSR deportierten Deutschen, st Deutschen, 120.

86 Vt Viedenhöfti perekonnanime muutmine. RA, ERA.5201.2.118546.

87 Rahvusvahelise kokkuleppe alusel eeskätt Vene põgenikke silmas pidades välja töötatud spetsiaalne kodakondsuseta isikute isikutunnistus, mille algatajaks oli Rahvasteliidu põgenike ülemkomissar Fridtjof Nansen, kelle järgi hakatigi dokumenti kutsuma. Eestis hakati seda dokumenti välja andma 1923. aastal. Vt H. Rohtmets. Suletud ukсед: Eesti Vabariigi siserändepoliitika 1920. aastatel. – Ajalooline Ajakiri, 2013, 1, 55–78, siin 72.

88 O. Liivik. Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal, 84.

89 Abielutunnistus, 5. märts 1937. RA, ERA.14.14.1469.

LÕPETUSEKS

Volõõnia sakslaste naturalisatsiooniprotsess kestis Eesti Vabariigis ligikaudu kaks aastakümnet. Paljudel juhtudel venis kodakondsusmenetlus mitme aasta pikkuseks, mille põhjuseks ei olnud taotlejate rahvuskuuluvus, vaid nõutavate dokumentide puudumine ja vajadus neid asendada muude tõenditega. Sellest hoolimata ei jäänud teadaolevalt ükski taotleja ainuüksi dokumentide puudumise tõttu naturaliseerimata. Esimestel aastatel domineerisid kodakondsustaotlejate hulgas talupidajad, kellest paljud elasid Heimtalis, aga leidis ka põllutöölisi, kellel maaomandit ei olnud. Varased kodakondsuse taotlejad olid suures enamuses sündinud 19. sajandi viimasel veerandil ning rännanud Eestisse koos abikaasa ja lastega. Enamus neist valdas vähemal või rohkemal määral eesti keelt, aga nende seas oli ka märkimisväärne hulk kirjaoskamatu, kes pidid kodakondsustoimingutes kasutama eestlastest abilisi. 1920. aastate keskpaigast alates kasvas endiste mõisamoonakate osakaal Eesti Vabariigi kodakondsuse taotlejate hulgas, aga taotluste arv võrreldes aastakümne algusega langes. Muutus taotlejate vanuseline koosseis, sest lisaks Eestisse täiskasvanuna saabunutele lisandusid 20. sajandi alguses sündinud Volõõnia sakslased, kes olid siin üles kasvanud. Läbitöötatud kodakondsustoimikute põhjal võib teha järelduse, et taotlejate hulgas oli sakslasi, kes kavatsesid abielluda (reeglina eestlastega), aga neidki, kelle vanemad ei olnud naturaliseerunud või ei olnud nad kodakondsust varem taotlenud teadmises, et lahkuvad Eestist. 1930. aastatel taotlejate arv võrreldes 1920. aastate teise poolega märkimisväärselt ei muutunud. Kodakondsuse taotlejad olid nooremad, sündinud üldjuhul 20. sajandi kahel esimesel aastakümnel. Lisaks tihedamale lõimumisele Eesti kodumaaga võis taotlejaid motiveerida abiellumine eestlannaga, kuna kodakondsuseta sakslannad said Eesti Vabariigi kodanikuga abielludes automaatselt kodakondsuse. Kahe aastakümne jooksul oli taotlejate hulgas ka naisi, alguses leskedest perekonnapead, hiljem põhiliselt vallalised naised. Taotlejad esitlesid end, iseäranis 1920. aastatel, lojaalsete ja usaldusväärsete kodanikena, võimalusel riigi patriootidena, osutades Vabadussõjas osalemisele või teenimisele Eesti sõjaväes, samuti osutati perekonna tihedale lõimumisele Eesti ühiskonnaga; kuulumist sakslaste, veel vähem baltisakslaste hulka ei rõhutatud kunagi ning rahvuskuuluvus pandi kirja enamasti formaalse nõude täitmiseks. Mitmed taotlejad demonstreerisid valmidust assimileerumiseks, kirjeldades juba astunud ja tulevikus astutavaid samme.

Artiklis käsitletud Viedenhöftid, hilisemad Kallasted, panid näiteks oma lapsed eesti õppekeelega kooli ega kuulunud Saksa Kultuuromavalitsusse. Samuti ei läinud nad kaasa ümberasumisega, nagu ka enamik siinses artiklis käsitletud perekondi. Suurem osa perekonnast pääses ka 1945. aasta küüditamisest, mis lubab oletada, et nad olid oma formaalset rahvuskuuluvust muutnud, eestlastena määratlesid nad end tõenäoliselt juba varemgi. Erandina saadeti asumisele vanim tütar Linda Mallas. Sama saatus tabas ka tema ämma Luise Mallast, kes naasis 1947. aastal loata Eestisse, kuid arreteeriti ja saadeti peagi asumisele tagasi. Ühel enne tagasisaatmist toimunud ülekuulamisel väitis ta, et on vababielus eestlasega, peab oma kadunud vanemaid ja meest sakslasteks, aga mitte ennast ega mõista, miks ta välja saadeti, kuna teda ei olnud väidetavalt väljasaadetavate nimekirjas.⁹⁰

Penkide perekond erineb märkimisväärselt kõigist teistest artiklis käsitletud perekondadest: perepea Rudolf Penk oli ühiskondlikult aktiivsem kui ükski teine Volõõnia sakslane. Kogu perekond kuulus Saksa Kultuuromavalitsusse ning Rudolf Penk lahkus ümberasujana Saksamaale koos abikaasa ja alaealiste lastega, kellest noorim oli kõigest kaheksa-aastane.⁹¹ Eestist lahkus ka suurem osa Penkide täiskasvanud lastest.

Eelkirjeldatud mustrisse ei sobitu kuigi hästi vennad Emil ja Ludwig Lau. 1939. aasta ümberasumise ajal pälvis tähelepanu Emil Lau perekonna juhtum – tema eestlannast abikaasa Ida Lau (snd 1903) keeldus esialgu mehega kaasa minemast ja jäi väiksemate lastega Eestisse.⁹² Peagi mõtles ta siiski ümber ja lahkus,⁹³ kuid tuli Poolast, kus ta kogu sõja vältel oli elanud, 1948. aastal repatrieerimise korras lastega tagasi Eestisse.⁹⁴ Samamoodi talitasid mitmed Volõõnia sakslased, nende hulgas Ludwig Lau, aga tema Volõõnia sakslasest abikaasa jäi Saksamaale. Ludwig Lau elas 1947. aastast Põlvamaal, abiellus uuesti ning teenis Nõukogude ametiasutuste andmetel elatist juhusliku tööga.⁹⁵

90 RA, ERA.16SM.1.179, 15–7.

91 RA, ERA.14.2-2.169, kaardid nr 7120, 7121, 7122, 7123.

92 Wõrumaalt lahkus 400 sakslast, 5.

93 RA, ERA.14.2-2.169, kaart 10416.

94 Ida Lau ülekuulamisest: 14. september 1949, 23. jaanuar 1950, 2. august 1950. RA, ERAF.7SM.1.1624, 16–8, 13–13p.

95 Õiend Ludwig Lau kohta, 5. august 1952. RA, ERAF.7SM.1.1625.

Tänuavaldus

Artikkel on valminud projekti KUM-TA58 raames. Projekti on rahastatud Kultuuriministeeriumi teadus- ja arendustegevuse programmist „Eesti kultuuri teadus- ja arendusprogramm 2023–2026“.

POLITICAL INTEGRATION OF
VOLHYNIAN GERMANS IN INTERWAR
ESTONIA: THE CASE OF CITIZENSHIP
APPLICATIONS

Olev Liivik

Volhynian Germans were a relatively recent migrant group even in the region from which they derived their name. Most of them settled in the Volhynia province of the Russian Empire only in the decades following the Polish uprisings of the 1860s and 1880s, primarily from Congress Poland, where they had earlier arrived after the partitions of Poland. By the end of mass migration in 1889, approximately 150,000 Germans lived in Volhynia; about two decades later, around 1910, their number had increased to roughly 210,000 despite considerable overseas emigration, largely due to high natural growth.

In the years before the First World War, Volhynian German peasants, together with settlers from the Volga region, were brought to the Baltic provinces of the Russian Empire as part of the settlement policies of Baltic German landlords. They were settled mainly in Kurland and, to a lesser extent, in Livland, including present-day Estonia. In total, approximately 20,000 German peasants were involved in this migration wave. These German colonists, as they were commonly referred to, included both farmers who acquired or leased land and agricultural labourers employed on estates. In present-day Estonia, they formed a relatively small group, consisting of about 400 families (approximately 1,000–1,200 individuals). During the interwar period, Volhynian Germans remained a minor subgroup within the broader German population, which numbered around 16,000–18,000, and themselves numbered roughly 700–800 persons.

This study is based on citizenship application files preserved in the Estonian National Archives. Approximately forty files concerning Volhynian Germans have been analysed, representing roughly half

of all identifiable cases. These citizenship files have not previously been systematically studied. As Volhynian Germans are not explicitly categorised as a distinct group in the archival records, they have been identified through a combination of sources, including the ethnic registers of the German Cultural Self-Government, resettlement lists from 1939 to 1941, and post-war deportation records of Germans.

The analysis shows that the political integration of Volhynian Germans in the Republic of Estonia was neither uniform nor linear. The timing and motivations of naturalization varied considerably. In the early 1920s, farmers were more prevalent among applicants, whereas agricultural labourers – often in a more precarious economic position – tended to postpone applying or refrained from doing so altogether. In later years, an increasing share of applicants belonged to a younger generation that had grown up in Estonia. Marriage to Estonians also played an important role in facilitating naturalization.

In many cases, the naturalization process of Volhynian Germans was prolonged, primarily for bureaucratic reasons. Most often, delays were caused by the lack of required documents, but the process could be further complicated by limited knowledge of Estonian and the fact that many applicants were illiterate and therefore had to rely on intermediaries. The findings of this study indicate that authorities were generally willing to act flexibly when applicants were otherwise considered suitable.

Citizenship applications also shed light on how applicants defined their identity. Previous political affiliation was often described inconsistently, and among earlier applicants, national belonging could be unclear and subject to change. Applicants typically emphasised their loyalty to the Estonian state and their integration into local society, presenting themselves as reliable and respectable individuals. Although such self-presentations could be partly strategic, they were often supported by broader patterns of social adaptation.

In many cases, signs of assimilation emerged independently of, or even prior to, naturalization. These included language shift, children attending Estonian-language schools, intermarriage, and the adoption of Estonian names. At the same time, political integration and cultural assimilation did not necessarily coincide: some families maintained a strong German identity and remained active within the German community, while others distanced themselves from it.